

УДК 16(477)Чижевський

<https://doi.org/10.23939/shv2024.01.013>

ЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Маріанна Плахтій

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0001-6789-7711

marianna.plakhtiy@kpmu.edu.ua

(Отримано: 12.12.2023. Прийнято: 05.04.2024)

© Плахтій М., 2024

Проаналізовано логіко-філософські ідеї Д. Чижевського на основі його авторських лекцій із логіки. В історії української гуманітарної думки ім'я Д. Чижевського посідає визначне місце. Вивчення його логічного доробку розкриває наукову різносторонність, глибоке філософське розуміння та орієнтацію у нових напрямках розвитку логіки. Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз логічних досліджень Д. Чижевського з точки зору їх проблематики, методології, змісту та окреслення напрямів розвитку логіки. Вивчення логіки завжди було пропедевтикою не лише для філософського знання, але й для підготовки до наукової діяльності у будь-якій галузі. Вагоме значення логіки чітко розумів Д. Чижевський. Учений визначав логіку як філософську науку, що має безпосереднім об'єктом мислення та вивчає форми тверджень і заперечень, їх комплекси й елементи. У структурі логічного знання виділяє теорію понять, суджень, виводу, а також методологію та теорію науки. Д. Чижевський визначає шість напрямів розвитку логіки: емпірична логіка, математична логіка, трансцендентальна логіка кантівського напрямку, напрям історичної методології, систематики, напрям критики психологізму в логіці. У підручнику із логіки Д. Чижевського знаходимо значну кількість витлумачень, що стосуються математичної логіки. До цього напрямку учений зараховує де Моргана, Дж. Буля, Ст. Девонса, Д. Пеано, Е. Шредера, Л. Кутюра, Б. Расела, Дж. Ройса, О. Вебліна. Перевагами математичної логіки учений вважав можливість побудови більш точної науки через встановлення системи аксіом та строгого ведення доказів теорем.

Ключові слова: Дмитро Чижевський, історія логіки в Україні, логіка, викладання логіки, математична логіка.

LOGICAL VIEWS OF DMYTRO CHYZHEVSKYI

Marianna Plakhtiy

Kamianets-Podilsky I.Ohienko Ukrainian National University

ORCID: 0000-0001-6789-7711

marianna.plakhtiy@kpmu.edu.ua

(Received: 12.12.2023. Accepted: 05.04.2024)

The article analyzes the logical-philosophical ideas of D. Chyzhevskiy based on his own lectures on logic. D. Chyzhevskiy is an outstanding scholar in the history of Ukrainian humanities. The study of his logical heritage reveals his scientific versatility, deep philosophical understanding, and orientation in new directions of logic. The purpose of the research is to conduct a theoretical analysis of D. Chyzhevskiy's logical research from the perspective of their problematic nature, methodology, content, and delineation of existing trends in logic. The methodological principles of the research are historical, hermeneutic, and comparative methods. The study of logic has always been a propaedeutic not only for philosophical knowledge but also for preparation for scientific activity in any field. D. Chyzhevskiy understands the significance of logic. He defines logic as a philosophical science that has own object and studies the forms of assertions and negations. In the structure of logical knowledge, he distinguishes: the theory of concepts, judgments, inference, as well as methodology and the theory of science. D. Chyzhevskiy identifies six directions of logic: empirical logic, mathematical logic, Kant's transcendental logic, the historical methodology of logic, systematics, and the criticism of psychologism in logic. There is a significant amount of explanations related to mathematical logic in D. Chyzhevskiy's textbook. He analyzes the

views of de Morgan, J. Bull, St. Jevons, D. Peano, E. Schroeder, L. Couture, B. Russell, J. Royce, O. Weblin. According to Chyzhevskiy, the advantages of mathematical logic are the possibility of building a more precise science through the establishment of a system of axioms and rigorous proof of theorems.

Key words: Dmytro Chyzhevskiy, history of logic in Ukraine, logic, teaching logic, mathematical logic.

Вступ. Історія логіки України ще формується. Новочасна інтерпретація української філософської думки, зокрема становлення логіки в українській діаспорі ХХ століття, є вкрай актуальною та малодослідженою для побудови цілісного філософсько-логічного дослідження. Про значні здобутки Д. Чижевського, як одного із найвідоміших мислителів української діаспори, історика української філософії, ученого-славіста, маємо достатньо наукових досліджень. Однак, як влучно зазначає В. Янцен, коли досліджуємо спадщину Д. Чижевського, треба мати на увазі, що “теоретичні роздуми повинні поєднуватись із розумінням трагічного характеру його біографії, що простежується як в особистому плані, так і в незапитаності за життя значної частини його праць і передусім – праць філософських” [Янцен 2010: 71]. Можна вважати, що такими “незапитаними” є його логічні праці.

Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю аналізу логічних напрацювань Д. Чижевського, які досі залишаються поза увагою українських дослідників.

Загальновідомі праці Д. Чижевського з логіки, а саме: “Логіка” [Чижевський 1924], “Логіка і етика” [Чижевський 1931], “Логіка зі збірниками логічних вправ” [Чижевський 1947]. Остання зазначена праця стала предметом розгляду Я. Гнатюка (2008), який розглядає особливості викладу форм мислення та основ наукової методології у лекціях Д. Чижевського. Згадує про підручник Д. Чижевського серед інших україномовних підручників з логіки І. Дуцяк (1999).

Джерельною базою нашого дослідження став підручник Д. Чижевського “Логіка” 1924 року, який неодноразово згадувався в бібліографії вченого, утім жоден науковець не обрав його предметом свого розгляду та дослідження.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз логічних досліджень Д. Чижевського з точки зору їх проблематики, методології, змісту та окреслення існуючих напрямів розвитку логіки на основі його підручника “Логіка” (1924).

Наукова діяльність Д. Чижевського у діаспорі. Д. Чижевський з 1921 р. і до кінця життя перебуває в еміграції. У 1923 р. він був запрошений на посаду лектора на кафедрі філософії Українського високого педагогічного інституту в Празі (Чехо-Словаччина), викладав філософію та логіку. Це були роки, віддані вдосконаленню власного філософського рівня (у 1921–1924 рр. він студіював філософію у

Гайдельберзькому та Фрайбургському університетах під керівництвом К. Ясперса, Е. Гусерля та М. Гайдегера) та напруженій творчій праці у Празі (1924–1932), Галле (1932–1945), Гарварді (1949–1956) та Гайдельберзі (з 1956р. до кінця життя) [Горський 2004: 110].

Процес політичної та інтелектуальної еміграції з України розпочався відразу після подій 1917–1918 рр. Серед усіх європейських держав найсприятливіші умови для емігрантів були створені у Чехословаччині, за ініціативи президента республіки, відомого вченого, професора Т. Масарика. Завдяки значній матеріальній допомозі уряду, моральній підтримці наукових та культурницьких кіл Чехословаччини були засновані школи, вищі навчальні заклади та інші академічні інституції, що дозволяли українській еміграції організувати повноцінне наукове життя із можливістю формування нового покоління української інтелігенції.

Найважливішими центрами українського академічного життя в еміграції були: Український вільний університет (УВУ) та Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова (УВПІ). Український вільний університет (УВУ) у 1921 р. налічував 702 студенти (420 – на філософському факультеті та 282 – на факультеті права і суспільно-економічних наук), серед них 42 жінки. Найбільшою була кількість студентів у 1923 р. – 874 студенти [Пацке, Шафовал, Яремко 2011: 27]. Український високий педагогічний інститут (УВПІ), що був відкритий у 1923 р. як вищий педагогічний заклад, мав три відділи: літературно-історичний; математично-природничий; музично-педагогічний. Інститут проіснував близько 10 років (1923–1933). Для забезпечення такої кількості студентів методичною літературою українською мовою працював видавничий відділ. Інститут видавав багато навчальної літератури, близько 44 книг (5506 примірників) [Уляновська 1993].

Зазначена вище інформація підкреслює важливість україномовної навчальної літератури для студентів у діаспорі. Малотиражні видання професорів інституту відіграли величезну роль у розвитку освіти, у такому навчально-методологічному контексті ми звертаємо увагу на підручник “Логіка” Д. Чижевського.

Підручник з логіки Дмитра Чижевського. Підручник “Логіка” (1924) вийшов друком у Празі у видавничому товаристві “Сіач” при Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова накладом

100 примірників. Це літографічне видання конспекту лекцій з логіки, прочитаних у цьому університеті. Оцифрування цього рідкісного документа відкриває широке поле для досліджень логіко-філософських ідей Д. Чижевського. Видання є повністю україномовним, що дає можливість науково окреслити побудову логіко-філософських ідей автора, а також підкреслити значення логічної освіти для формування молоді української інтелігенції у діаспорі.

Д. Чижевський розпочинає виклад предмета з окреслення місця логіки серед філософських дисциплін. Філософію як науку він поділяє на три групи: “філософії окремих наук” – філософія математики, філософія історії, філософія природознавства тощо; “філософічні науки про окремі сфери дійсності” – “філософія краси”, етика, філософія історії, філософія релігії, філософія культури тощо; феноменологію [Чижевський 1924: 8–9]¹.

Логіку Д. Чижевський зараховує до другої групи, як науку, що має своїм безпосереднім об’єктом “думання” та визначає її як “філософську науку, що вивчає форми тверджень (та заперечень), їх комплексів і їх елементів” [ibid.: 10].

У структурі логічного знання учений виділяє такі розділи: теорія понять, чи наука про поняття; теорія [при]суду, чи наука про суд; теорія виводу, чи наука про вивід; теорія наукових метод, чи методологія; теорія науки, чи наука про науку. Появу останнього розділу Д. Чижевський аргументує існуванням логічних питань, що належать до науки, але не входять у обсяг питань суто методологічних. Введення останніх двох розділів у курс традиційної логіки значно розширює розуміння важливості логіки, яке вона мала для Д. Чижевського.

Взаємозв’язок логіки з психологією. Важливим питанням, яке порушувалося у царині логіки початку ХХ ст., було питання її взаємозв’язку з психологією, молодою наукою, що ще нещодавно викладали у курсі логіки окремим розділом. Переважно філософи та логіки мали свою позицію з цього питання. Роз’яснюючи співвідношення між логікою та психологією, Д. Чижевський спирається на аргументацію Е. Гусерля як критика психологізму: поперше, психологія є наукою про факти, тому не може ставити питання про “правильність”, по-друге, у науках про факти закони є ймовірними, тобто вони ніколи не мають абсолютної певності, як логічні закони, по-третє, психологія може тільки сказати, що певні твердження існують, але ніколи не зможе обґрунтувати вагу цих тверджень. Отже, на думку ученого, логіка має справу лише винятково з думками,

вона цілком ігнорує психологічні питання, що належать до мислення [ibid.: 14–15].

Напрями розвитку логіки на початку ХХ ст. Загалом початок ХХ ст. позначений появою нових тлумачень у науці, зокрема й у логіці, тому односторонньої чіткої класифікації напрямів розвитку логіки немає. Натомість за формулюванням такої класифікації ученого можна простежити не лише обізнаність із новими напрями у галузі логіки, але й виявити ставлення до нових ідей, їх підтримку чи критику.

На сучасному етапі, зазначає Д. Чижевський, логіка розвивається у шести напрямках: “емпірична логіка” (Джон Стюарт Міл, В. Джеймс); трансцендентальна логіка кантівського напрямку (Г. Коген, Е. Ласк), історичної методології (В. Дільтей, В. Віндельбанд, Г. Рікерт, М. Вебер); систематики (Г. Лютце, К. Зігварт); боротьби проти психологізму в логіці (Е. Гусерль, Б. Больцано, Г. Лютце) та “математична логіка” (де Морган, Дж. Буль, В. Гамільтон, В. С. Девонс, Д. Пеано, Е. Шредер, Л. Кутюра, Б. Расел) [ibid.: 25–26]. Д. Чижевський більше уваги приділяє роз’ясненню емпіричної логіки. Представники цієї течії ставлять індуктивну логіку поряд з аристотелівською дедуктивною чи навіть замінюють першою останню, а результатом її розвитку у “нових часах” учений вважає прагматизм В. Джеймса.

Математична логіка. У першій половині ХХ ст. відбувався паралельний розвиток логіки та математики. Логіка надала необхідні інструменти для обґрунтування основ математики та вирішення кризи, що виникла в математиці на початку століття. В європейській науці наприкінці ХІХ ст. відбувалося зростання інтересу до ідей символічної логіки, сформульованих у працях Дж. Буля, В. С. Девонса, а також були розвинуті Ч. Пірсом у США та Е. Шредером в Німеччині. Ще більш прогресивними у напрямку розбудови математичної логіки слід вважати роботи Г. Фреге та Б. Расела.

У підручнику Д. Чижевського прослідковуємо значну кількість роз’яснень стосовно нового напрямку розвитку логіки – математичної логіки. Наприклад, Д. Чижевський зазначає, що представники математичної логіки “вважають систему виводів, яку дає традиція не так неповною, як неточною, і тому будують іншу систему математичною методом із математичним врахуванням відношень” [ibid.: 191]. Окрім того, Д. Чижевський наголошує на перевагах математичної логіки, адже “математичний метод дає можливість побудови більш точної науки: встановлення системи аксіом, строгого ведення доказів теорем, окремих модусів. Деякі з метод математичної логіки дозволяють суто механістично робити всі

¹ Далі подаватимемо лише сторінки підручника Д. Чижевського.

можливі виводи із якої-небудь тези” [ibid.: 191]. Тут учений має на увазі загальновідому “логічну машину” В. Девонса, у якій правильний вивід одержується механістичним шляхом, як результат арифметичного рахування в рахівничій машині [ibid.: 193]. Отже, учений підсумовує: “Математична логіка є система абстрактних відношень, в які, як певний зміст, можна вставляти ту чи іншу конкретну реальність” [ibid.: 192].

Водночас варто підкреслити, що, аналізуючи математичний напрям логіки, Д. Чижевський згадує нові роботи Б. Расела, а також американського філософа Дж. Ройса (1855–1916) та математика О. Веблена (1880–1960). Зокрема, правило побудови ряду понять Б. Расела [ibid.: 86] та принципи побудови системи аксіом Дж. Ройса та О. Веблена [ibid.: 134].

Здавалось би, яке відношення мають американський математик та американський філософ до підручника із логіки. Однак Д. Чижевський активно цікавився цією проблематикою і був знайомий із роботами американських науковців початку ХХ ст. Зокрема, Дж. Ройса вважають засновником гарвардської школи логіки, послідовником Ч. Пірса та А. Кемпе, який у 1875–1876 рр. навчався в Німеччині у В. Віндельбандта та Г. Лютце [Brent Crouch 2004]. А про співпрацю Дж. Ройса з математиком О. Веблена дізнаємося з опублікованого згодом збірника логічних есеїв Дж. Ройса “Зв’язок принципів логіки з основами геометрії”, де він описує теорію аксіоматизації геометрії доктора О. Веблена, про яку зазначає у підручнику Д. Чижевський [Robinson 1951].

Методологія. Особливою частиною викладеного у підручнику матеріалу є “Методологія”. Варто зауважити, що на початку ХХ ст. психологія відділилася від логіки, яку раніше викладали як її частину. А ось введення методології до курсу логіки не є типовим для підручників того часу. Д. Чижевський зауважує: “Методологія досліджує ті складні комплекси виводів, судів і понять, які становлять науку” [Чижевський 1924: 211]. Тож методологія має працювати у чотирьох напрямках: “досліджувати той об’єкт, яким займається наука, збирати матеріал; формувати чи будувати поняття на підставі того матеріалу; ставити певні твердження, висловлювати наукові суди; доводити чи доказувати правдивість цих судів” [ibid.: 211]. Головними методами дослідження об’єктів науки Д. Чижевський вважає досвід, спостереження, експеримент та “умовний експеримент”. Умовний експеримент складається з “консеквентного передумування всіх можливостей конструкцій такого об’єкта” [ibid.: 219]. Зрештою, у математиці та філософії вже достатньо можливостей, аби сама конструкція зайняла місце в науці – резюмує автор. До

методів встановлення судів Д. Чижевський зачисляє дедукцію, повну індукцію, математичну індукцію, неповну індукцію, статистичний метод, аналогію, а також розглядає переваги та недоліки їх використання. Залежно від шляху, яким доходять визнання правильності тези, учений розглядає прямі та непрямі докази (приводять до згоди із тезою шляхом спростування інших можливостей) [ibid.: 250].

Д. Чижевський прагне з’ясувати особливості побудови наукових теорій, підкреслюючи, що “кожна наука є певною системою, себто має впорядкований і внутрішньо консеквентний характер”, а підґрунтям кожної науки є аксіоматичні положення, поряд з якими стоять основні означення [ibid.: 260].

Ми можемо констатувати, що матеріал підручника методологічно добре структурований та включає численні приклади і завдання. Окрім того, значну частину підручника Д. Чижевського займають історико-філософські зауваження. Учений розглядає теорію понять, роз’яснює зміст та обсяг поняття, означення, використовує велику кількість прикладів з алгебри, геометрії, біології, фізики, досить докладно розглядає парадокси.

Авторські лекції Д. Чижевського виявляють його прагнення до поєднання філософського знання із формальними основами логіки. Зокрема, учений розглядає філософські теорії понять реалізм, номіналізм та концептуалізм, а також теорії походження понять нативізм, емпіризм, теорія ідеації. Останні три не є логічні теорії, адже з’ясовують фактичне походження, а тому до логіки безпосередньо не відносяться, лише психологічна традиція пов’язує їх з логікою.

Загалом спроби Д. Чижевського знайти методологічний підхід до викладання логіки вписувалися в філософсько-логічний контекст розвитку науки початку ХХ ст.

Про унікальність підручника Д. Чижевського згадує у своєму дослідженні “Українська книга з логіки в західній Україні” І. Дуцяк. Із цим виданням на початку ХХ ст. мав змогу ознайомитись читач із західної України, через бібліотеку наукового товариства ім. Т. Шевченка. Сьогодні цей примірник зберігається у Львівській бібліотеці НАН ім. В. Стефаника, а “на титульній сторінці примірника цієї книги олівцем зафіксовано, що це є ‘націоналістическое издание’” [Дуцяк 1999].

Класифікація радянською владою зазначеного підручника з логіки як “націоналістичного” змусила нас ретельніше переглянути більш ніж триста сторінок у пошуках підтвердження цього факту. Треба зазначити, що найбільш націоналістичним у підручнику є українська мова. Серед великої кількості залу-

чених ученим прикладів та завдань ми можемо зауважити лише за вживаннями імен і понять: “Гетьман Скоропадський”, “Гетьман Дорошенко”, “Тарас Шевченко”, “нація”, “українець”, “історія України”. Та суджень: “Дехто з нас був у Києві”, “Дехто з українців не є підданими УСРР”. Утім, для радянської влади вживання понять “нація” та “українець”, певно, й були маркерами націоналізму, як і українська мова. Наприкінці підручника автор звертається до читачів з проханням відшукувати логічні приклади й завдання “з української літератури, української науки й українського фольклору!” [Чижевський 1924: 297]. “Ця праця може бути тільки спільним ділом усіх, хто у цьому зацікавлений”, – зазначає Д. Чижевський.

Висновки. В історії української логічної думки у діаспорі ім'я Д. Чижевського посідає важливе місце. Вивчення логічного доробку Д. Чижевського розкриває його наукову багатогранність, ґрунтовну філософську освіченість, орієнтацію у нових напрямках розвитку логічної науки. За конспектами його лекцій із логіки ми простежуємо намагання підготувати студентів до інтеграції у загальноєвропейський науковий простір. Вивчення логіки завжди було пропедевтикою не лише для філософського знання, але й для підготовки до наукової діяльності у будь-якій галузі. Вагоме значення логіки як навчальної дисципліни та науки чітко розумів Д. Чижевський.

Д. Чижевський визначав логіку як філософську науку, що має безпосереднім об'єктом мислення та вивчає форми тверджень і заперечень, їх комплекси і елементи. До традиційних у логіці розділів (теорії понять, суджень, виводу) учений додає методологію та теорію науки. У питанні взаємозв'язку логіки із психологією Д. Чижевський спирається на аргументацію для критики психологізму Е. Гусерля, обмежуючи предмет логіки виключно думками, цілком ігноруючи психологічні особливості мислення.

На сучасному етапі розвитку логіки Д. Чижевський визначає шість напрямів розвитку логіки: емпірична логіка, математична логіка, трансцендентальна логіка кантівського напрямку, напрям історичної методології, систематики, напрям критики психологізму в логіці.

У підручнику Д. Чижевського багато роз'яснень бачимо стосовно математичної логіки. До цього напрямку учений зараховує де Моргана, Дж. Буля, Гамільтона, Ст. Джевонса, Пеано, Шредера, Кутюра, Б. Расел, а також Дж. Ройса та О. Вебліна. Перевагами математичної логіки слід вважати можливість побудови більш точної науки через встановлення системи аксіом, строгого ведення доказів теорем. Отже,

математична логіка є системою абстрактних відношень, в які можна вставляти певний зміст, ту чи іншу конкретну реальність.

Лекції з логіки Д. Чижевського демонструють його бажання поєднати філософське розуміння з формальними аспектами логіки. Підручник має добре структурований матеріал і включає багато прикладів та завдань для виконання. Значну частину підручника займають історико-філософські зауваження Д. Чижевського. Критичний аналіз логічних напрацювань Д. Чижевського постає важливим чинником поглиблення історії української логіки. Безумовно, проведене дослідження потребує його продовження, насамперед – у царині значно докладнішого висвітлення форм мислення, процесу аргументації, питання побудови української логічної термінології Д. Чижевським, що стане предметом наших наступних публікацій.

БІБЛІОГРАФІЯ/REFERENCES

- Brent Crouch, J. (2004). Reflections on Josiah Royce's Logic: Royce on Russell's Paradox. *Transactions of the Charles S. Peirce Society*. Vol. 40, № 4, 607–626. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40321021>
- Chyzhevskiy, D. (1924). *Logic. Course of lectures*. [in Ukrainian]. Praha: SIJaCH. [= Чижевський, 1924]
- Chyzhevskiy, D. (1947). *Logic with Exercise Books*. [in Ukrainian]. Munich: Bohoslovsko-Pedahohichna Akademiia UAPTs. [= Чижевський, 1947]
- Dutsiak, I. (1999). Ukrainian Book on Logic in Western Ukraine. [in Ukrainian]. *Palette of Print*, № 6, 65–67. [= Дуцяк 1999]
- Hnatiuk, Ya. (2008). Dmytro Chyzhevskiy's Logic and Metalogic. [in Ukrainian]. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Collection of Scientific Papers. Filosofii, Issue 410–411*, 49–53. [= Гнатюк 2008]
- Horskyi, V. (2004). Founder of Historical and Philosophical Ukrainian Studies: Dmytro Chyzhevskiy. [in Ukrainian]. *Philosophical Thought*, № 6, 110–118. [= Горський 2004]
- Patske, U., Shafoval, M., Yaremko, R. (Eds.). (2011). *Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011. Seria: Varia. Ch. 56*. [in Ukrainian]. Munich: Ukrainian Free University. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3477/file.pdf> [= Пацке, Шафовал, Яремко 2011]
- Robinson, D. (1951). *Royce's Logical Essays: Collected Logical Essays of Josiah Royce*. Dubuque: W. C. Brown Co.
- Ulianovska, S. (Eds.). (1993). *Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmytro Antonovych Chyzhevskiy*. [in Ukrainian]. Kyiv: Lybid'. Retrieved from <http://litopys.org.ua/cultur/cult25.htm> [= Уляновська 1993]
- Yantsen, V. (2010). About Some Problems and Paradoxes of Modern Studies on Chyzhevskiy's Heritage. [in Ukrainian]. *Philosophical Thought*, № 6, 68–78. [= Янцен 2010].